

A magyar történelemtanítás történetéből

Kis magyar tankönyvtörténet

Európai gyökerek, német hatás (1650–1777)

Maga a történelem önálló iskolai tárgyként hazánkban a protestáns iskolák óraterveiben jelent meg, a XVII. század második felében. **Comenius** 1650 és 1654 közötti sárospataki működése idején kidolgozott „panszofikus iskola” tervében a következőket írja: „*Minthogy a történelem tanulása igen gyönyörködteti az érzékeket, izgatja a képzeletet, ékesíti a műveltséget, gazdagítja a nyelvet, élesíti a dolgokról alkotott ítéletet és észrevétlenül fejleszti az okosságot [...] azt kívánjuk, hogy valamennyi osztályon végig állandó kísérője legyen az elsőrendű tárgyaknak.*”¹

Apáczai Csere János tankönyvnek szánt *Magyar Enciklopédiája* egy történelem fejezetet is tartalmazott. Ez a IX. rész „*Az ekkéntig megtörtént dolgokról*” szól, „a világ teremtésétől” 1654-ig, a mű megjelenéséig évkönyvszerűen sorra véve a nevezetes évszámokat és a hozzájuk fűződő – egyébként vélt és valós – eseményeket.² Két példa: „*1267-ben egy asszony Hollandiában háromszázhatvanöt gyermeket szült. [...] 1527: Lajos király kétszázezer magával elvész a török miatt egy frigy felbontásáért.*”³

Az első, hazánkban szélesebb körben használt könyv **Sleidanus** *Négy monarchiája*⁴ volt, melyet 1667-től az eperjesi evangélikus iskolában már használtak. Ez volt az első, széles körben elterjedt egyetemes európai történelemkönyv, mely 1556-tól, az első latin nyelvű kiadástól a XVIII. század elejéig több mint 80 kiadást ért meg. Szerzője egy Franciaországból Hollandiába szökött német származású hugenotta volt, aki a mű megjelenésének évében meghalt. Németre, franciára és angolra is lefordították munkáját, s bár magyarra nem, de – első jelentős tantárgytörténetünk szerzője, **Balassa Brunó** szerint – „*ezen a könyvön nevelődött másfél század protestáns ifjúsága*”⁵, hazánkban is. Sleidanus sokáig tartó erős hatását mutatja, hogy **Maróthy György** még 1741-es tantervi javaslatában is az ő könyvét

¹ *Comenius: Scholae pansophicae classibus septem adornandae Delineatio.* In: *Opera Didactica Omnia.* Amsterdam, 1657. A közölt részlet: In: *A panszofikus iskola tervezete.* Comenius Magyarországon. Összeállította, a bevezetést és a jegyzeteket írta *Kovács Endre.* Tankönyvkiadó, Bp. 1962. 142. l.

² *Apáczai Csere János: Magyar Encyclopaedia.* Bp. 1959. 308-326. l.

³ Idézi: *Szebenyi Péter: Feladatok – módszerek – eszközök. Visszapillantás a hazai történelemtanítás múltjára.* Tankönyvkiadó, Bp. 1970. 7. l.

⁴ *Sleidanus: De quatuor summis imperiis, Babylonico, Persico, Graeco et Romano libri tres.* Amsterdam, 1667. Bemutatása: *Szebenyi Péter – Ullrich Balázs: „Négy monarchia” – az első egyetemes európai történelemkönyv.* Módszertani lapok. Történelem, 1999. 2. sz. 1-10. l.

⁵ *Balassa Brunó: A történelemtanítás múltja hazánkban.* Dunántúl Egyetemi Nyomdája, Pécs, 1929. 22. l.

ajánlja bevezetésre a debreceni református kollégiumban.⁶ Jellemző, hogy a történelem tantárgyat sok helyen „sleidannak” nevezték az óratervekben.⁷

A **rendszeres történelemtanítás** bevezetése felé vezető úton az első látványos lépést mégsem a protestánsok, hanem a jezsuiták tették meg 1735-ben tanulmányi szabályzatuk, a híres „**Instructio**” megjelentetésével⁸, mely a jezsuita gimnáziumokban kötelezővé tette a történelem oktatását. *Fináczy Ernő* szavaival élve a XVII. századtól a jezsuiták „*a katolikus ifjúság nevelését teljesen lefoglalták*”⁹, sőt *Szebenyi Péter*rel bátran állíthatjuk, hogy „*a XVIII. század közepétől a magyarországi középiskolákban a történelem tanítása általánosan elterjedt*”¹⁰. Ekkor már ugyanis a piaristák is kötelezővé tették a történelem, sőt külön az egyetemes és külön a magyar történelem oktatását, úgy hogy a század második felében több mint 40 jezsuita, 20 piarista és mintegy félszáz protestáns középiskolában rendszeresen tanítottak történelmet.

Az 1735-ös jezsuita Instructioval egyidőben adták ki Nagyszombatban a „történelem vázlatát”, a *Rudimenta Historica*-t¹¹, amely az első olyan hazai tankönyvsorozat volt, amely a központi tanterv előírásait igyekezett a gyakorlatban megvalósítani. Bár a **P. Wagner Ferenc** által írt sorozat első hazai kiadása 1731-ből való, mégis kimutatható hatással volt magára az Instructio történelem-módszertani felfogására is, amely tehát bizonyos tanítási gyakorlatra alapozva fogalmazódott meg.¹² A hat kötetes könyvsorozat első három kötete még igazodik a „Négy monarchia” birodalmak történetét tárgyaló módszeréhez, de a negyedik már a Föld országainak a történetével foglalkozik, benne 22 oldal terjedelemben – a katolikus országok között – hazánkéval is. (Az ötödik kötet földrajzzal, a hatodik pedig egyháztörténelemmel foglalkozott.) Ahogyan a neves neveléstörténész, *Mészáros István* korábban megállapította a sorozat kapcsán: „*Magyarországi iskoláskönyvben itt található első ízben magyar történelmi*

⁶ *Szebenyi Péter*: A rendszeres iskolai történelemtanítás és a történelemmethodika kezdetei Magyarországon. (Bevezető tanulmány) In: A rendszeres iskolai történelemtanítás és a történelemmethodika kezdetei Magyarországon (1650-1848). Szerk.: *Szabolcs Ottó*. Budapest, 1989. (A történelemtanítás módszertanának forrásai I.) 6. l.

⁷ *Szebenyi Péter*: A történelemmethodika kezdetei Magyarországon (1650-1848). *Pedagógiai Szemle*, 1990. 2. sz. 129. l.

⁸ *Instructio privata seu typus cursus annui pro sex humanioribus classibus in usum magistrorum Societatis Jesu editus. Anno salutis M.DCC. XXXV. Tyrnavae, Typis Academicis per Leopoldum Berger.*

⁹ *Fináczy Ernő*: A magyarországi középiskolák múltja és jelene. Hornyánszky, Bp. 1896. 20. l.

¹⁰ A rendszeres iskolai történelemtanítás és a történelemmethodika kezdetei Magyarországon (1650-1848). A szemelvényeket válogatta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta *Szebenyi Péter*. (A történelemtanítás módszertanának forrásai I. Szerkesztő: *Szabolcs Ottó*) Bp. 1989. 10. l.

¹¹ *Rudimenta historica sive brevis, facilisque methodus juventutem orthodoxam notitia historica imbuendi. Pro gymnasiis Societatis Jesu. Tyrnaviae, 1735.*

¹² *Balassa Brunó* szerint az *Instructio* is *Wagner* volt a szerzője (*Balassa Brunó*: A történelemtanítás múltja hazánkban. Dunántúl Egyetemi Nyomdája, Pécs, 1929. 85. l.), de ez nem teljesen bizonyos.

tananyag”.¹³ Ami a jezsuita tanítási módszereket illeti, az észbevésetés és a megtanultak felmondása, recitálása volt a jellemző. Érdekesség, hogy az Instructio szerint a tanulók történelemből nemcsak latinul, hanem magyarul is felelhettek.

Mindezek az új áramlatok a protestáns iskolákban is jelentkeztek, némelyek még korábban is, mint a katolikus tanító rendeknél. **Bél Mátyás** például már 1714-es tantervében javasolta, hogy a pozsonyi evangélikus líceumban egyetemes és magyar történelmet egyaránt tanítsanak. Az igazi újítások azonban a tanítás módszerében következtek be a protestáns iskolákban. Sleidanus tankönyvét itt is újak váltották fel, melyek közül kiemelkedő hatású lett **M. Johann Heinrich Zopf** munkája¹⁴. Ebben a szerző szakított a történelem birodalmakra való tagolásával, és a történelmet ókorra (Krisztus születéséig) és újkorra (Krisztus születésétől 1745-ig) osztotta, és ezeken belül századonként tekintette át a fontosabb országok történetét, a tudományok és a művészetek kiemelkedő eredményeiről sem hallgatva. Ezzel kezdett a történelem – a korabeli szóhasználatban – „*reális tantárggyá*” válni, ami a sleidanusi koncepció helyett – mely szerint a történelem tantárgy arra hivatott, hogy bizonyítsa: beteljesedett Dániel próféta jövendölése – azt jelentette, hogy a tantárgy reális ismereteket közöljön a kortárs államok múltjáról.

A módszertani újítás az volt, hogy – akár a korábbi Rudimenta Historica-ban – kérdésekre kellett a tanulóknak válaszolniuk az egyszerű memorizálás helyett. A csaknem 300 oldalas első kiadásban majdnem másfélezer kérdés található. Ennek az új – a régi „észbevésető-felmondó” módszert felváltó – „kérdő-megértő” eljárásnak a népszerűsítése jól megfigyelhető a piaristák 1757-ben megjelent **Methodusában**¹⁵: „*nem a háborúk és hódítások megismertetése, nem adatok sokaságának bemagoltatása a cél, hanem a műveltség fejlődését, a tudományok, művészetek gyarapodását, az erkölcsi szokások nemesedésének útjait kell a történelemben tanulmányozni. Az egyes történelmi események között a mozgató rugók feltárása, a megismert okokból eredő következmények vizsgálata egy-egy ország életének alakulása szempontjából – ez szükséges.*”¹⁶ A piaristák abból a szempontból is meghaladták a jezsuitákat, hogy a hazai történelem tanítását rendelték el.¹⁷ Íme a modern történelemtanítás előrejelzése, a hazai és egyetemes történelem külön tanítása, a tananyagmagolás helyett az ok-okozati kapcsolatok, a hadtörténet helyett a tudomány és a művészetek előtérbe helyezése. És a következő évszázad alapcélja: az erkölcsi nemesítésre felhasznált történelemtanítás ideálja.

¹³ Mészáros István: Az iskolaügy története Magyarországon 996-1777 között. Tankönyvkiadó, Bp. 1981. 367. l.

¹⁴ Zopf, M. John Heinrich: Grundlegung der Universal-Historie. 5. Aufl. Hemerde, Halle, 1745.

¹⁵ Methodus instruendae juventutis apud Scholas Pias. 1757.

¹⁶ Mészáros István: Az iskolaügy története Magyarországon 996-1777 között. Tankönyvkiadó, Bp. 1981. 489-490. l.

¹⁷ Fináczy Ernő: Az újkori nevelés története. Bp. 1927. 317. l.

Az 1770-es évek elején jelent meg egy nevezetes elemi iskolai magyar tankönyv is – **Losontzi Hányoki István** *Hármas Kis Tükre* –, mely minden bizonnyal „csúcstartó” tankönyveink sorában, hisz bő 80 év alatt (1771–1854-ig) bizonyítottan 73, de minden valószínűség szerint ennél lényegesen több kiadásban jelent meg. Ezzel nem csupán pedagógiai irodalmunkban nincs párja, hanem – csaknem bizonnyal – több kiadást ért meg, mint – a Bibliát kivéve – bármely magyar nyelvű könyv. Igazi jelentőségét azonban egyik késői krónikása, *Neményi Imre* fogalmazta meg a XX. század elején: „*Hogy Magyarország a múlt század közepén már magyar volt: ez Losontzinak az elvitathatatlan érdeme és a Hármas Kis Tükör áldásos eredménye.*”¹⁸

A Ratio-k kora (1777–1806)

A XVIII. század második és a XIX. század első felének oktatási rendszerét hazánkban a két Ratio határozta meg. Az 1777-es **Ratio Educationis**¹⁹ az ún. kisgimnáziumok második és harmadik osztályában írta elő a magyar történelem oktatását, majd a gimnáziumban a magyar történelmi anyag bővebb ismételését követően a „császári és királyi birodalom” történetével foglalkoztak. Az ún. filozófiai akadémiai fokozaton a hazai történelemnek már nem csupán az eseményei szerepeltek (az előző két – kisgimnáziumi és gimnáziumi – fokozaton ez felelt meg a tanulók „nem egészen érett” korának), hanem azok mérlegelése, források magyarázata és értékelése, valamint egy sor ún. segédtudomány (oklevéltan, genealógia, címertan, éremtan, pecséttan stb.) oktatása is. Az egyháztörténet tanítását is forrásokra alapozottan írta elő a Ratio. A német-római császárok, az ún. örökös tartományok és a szomszédos területek történetét összefoglaló ismételés, szinkrontáblázatok segítségével dolgozták fel, melyben Magyarország története volt a vezérfonal, a társult országokkal együtt. Egyedül az ún. jogi akadémiákon szerepelt a fogalom klasszikus értelmében vett egyetemes történelem: a római pápaság, Franciaország, Spanyolország, Anglia, Dánia, Svédország, Nápoly, Oroszország és néhány más ország rövid története.

Az első Ratio igazi jelentőségét az adta, hogy nevelésközpontú tudott maradni. Készítői figyelemmel voltak pszichológiai (életkori adottságok), technikai (a tanításra fordítandó idő) és tartalmi (hazai történelem tanításának fontossága) szempontokra egyaránt, az utóbbi esetben bevallottan az erkölcsi felfogás erősítése végett. A távolról sem rejtett cél, hogy a

¹⁸ *Budapesti Hírlap*, 1927. 194. sz.

¹⁹ Teljes címe: *Ratio educationis totisque rei literarie per regnum Hungariae et provincias eidem adnexas*; magyarul: Magyarország és a társországok átfogó oktatási-nevelési rendszere. In: *Ratio educationis*. Az 1777-i és az 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása. Fordította, jegyzetekkel és mutatókkal ellátta: *Mészáros István*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1981. 11-215. l.

történelemmel jó és hű állampolgárokat (alattvalókat) kell nevelni. Korántsem mellesleg megszületett a magyar és egyetemes történelem együttes tanításának a tradíciója is.²⁰

Az 1806-os **Ratio Educationis Publicae** (a második Ratio)²¹ viszont már az ún. anyanyelvi iskolák (a kisgimnáziumok előtti alapszakasz, az „elemi”) egy részében is előírta a történelem tanítását.²² A kisgimnáziumoktól kezdve a tananyag nem sokat változott, csak egy évvel „lejjebb” kerül, s a gimnáziumok tananyagtervezése lett racionálisabb. Különösen a második Ratio-val tehát megszületett a máig élő koncentrikus történelemtananyag-beosztás, amely maradandó példát nyújtott Európa, különösen Nyugat-Európa legtöbb iskolarendszerének. Kétszer tanították, sőt bizonyos nézőpontból háromszor, a teljes történelmi folyamatot, egyszer a kisiskolában, mint magyar, azután a gimnáziumban, illetve az akadémiákon, mint egyetemes és magyar, azután a felsőbb akadémiai osztályokban specializáltan.

A második, az 1806-os Ratio legfőbb újdonsága a **módszertani utasítás** volt, mely ezt követően egészen 1978-ig tanterveink szerves részét képezte. Az oktatás latinul folyt, még a magyar nyelvet is latinul írt nyelvtanból kellett tanulni a diákoknak. A másik főtárgy – természetesen – a hittan volt. A történelemóra – a második Ratio tanrendje szerint – szerdán és szombaton délelőtt volt.²³ A valamennyi iskolatípusra (!) ajánlott tankönyv **Pray György** monumentális, háromkötetes és 1577 lapos munkája, a *Historia regum Hungariae* (A Magyar Királyság története) volt, mely 1801-ben Budán jelent meg.²⁴

Nagy tanárok félévszázada (1806–1848)

Míg a XIX. század a hallgatóságát magával ragadó tanáré, a XX. század első fele a tankönyvé, addig – talán már kimondhatjuk – a század második fele a tanulóé. A XIX. század első felének nagy tanáregyéniségei közül nem mindenki hagyott maga után nyomtatott

²⁰ Szabolcs Ottó: A történelemtanítás hagyományai Magyarországon. Történelempedagógiai füzetek 1. Magyar Történelmi Társulat – ELTE BTK, Bp. 1997. 13-15. l.

²¹ Teljes címe: Ratio educationis publicae totisque rei literarie per regnum Hungariae et provincias eidem adnexas; magyarul: Magyarország és a társországok átfogó iskolai oktatási-nevelési rendszere. In: Ratio educationis. Az 1777-i és az 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása. Fordította, jegyzetekkel és mutatókkal ellátta: Mészáros István. Akadémiai Kiadó, Bp. 1981. 217-433. l.

²² „Végül azok számára, akik kiváló családból valók... Magyarország és a hozzá tartozó országok történelme” is tanítandó. (Ratio educationis publicae: Első rész, első szakasz, hetedik fejezet: A leányiskolák. 34. §. I. mű: 241. l.)

²³ Vö. Ratio Educationis. Az 1777-i és az 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása. Fordította, jegyzetekkel és mutatókkal ellátta: Mészáros István. Akadémiai Kiadó, Bp. 1981. VI-VII. táblázat; Mészáros István: Magyar iskolatípusok 996-1990. OPKM, Bp. 1991. (A magyar neveléstörténet forrásai VI.) 108. l. (22. tábla); Mészáros István: Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 996-1948. (Általánosan képző iskolák) Bp. 1988. Akadémiai Kiadó, 157-159. l. (Középszintű tanulmányok az 1806-i Ratio Educationisban).

²⁴ Historia regum Hungariae, cum notitiis previis ad cognoscendum veterem regni statum pertinentibus. Budaë, 1801. 3 tom.

tankönyvet, a kézirat (történelem)tanítás nagy időszaka a *reformkor*. Természetesen ekkor még a felekezeti iskolák a meghatározóak. Például **Budai Ézsaiás**, debreceni professzor munkássága. *Közönséges históriája*, az első jelentős magyar nyelvű egyetemes történet, még 1800-ban²⁵; vagy ugyanebből az évből *Oskolai Ó Átlása*²⁶, egyik első iskolai atlaszunk; vagy a háromkötetes *Magyarország históriája*²⁷, melynek jelentősége semmivel sem kisebb, mint Losontzi munkájáé, csak ez 17-18 éveseknek íródott. Munkásságának tankönyvíróként és tanárként is egyik tanítványa volt a folytatója, **Péczely József**. *A magyarok történetei Ázsiából kijövetelöktől fogva a mai napig* 1837-ben jelent meg²⁸. Megemlíthetjük még a sárospataki **Csengery József** 1843-as *Az egyetemes történettudomány vázlat*a című könyvét²⁹, valamint a nagyhatású pápai professzornak, **Bocsor Istvánnak** a jóval később, az 1860-as években megjelent munkáját: *Magyarország történelme, különös tekintettel a jogfejlésre*³⁰. Olyan nagyhatású pedagógusok, mint a szarvasi tanár, **Vajda Péter** és – a Teleki Blanka grófnő pesti leánynevelő intézetében tanító – **Vasvári Pál** nem hagyhattak maguk után tankönyvet.

A katolikus történelemtanárok közül **Bolla Márton** nevét említhetjük először, aki *Az általános világtörténet főbb vonalai* c. munkájában, akár a protestáns **Dierner Andre**, a háborúk és békekötések bemutatása helyett a művelődéstörténeti tényezőket állítja a középpontba, az 1840-es években. Csakhogy Bolla könyve még 1798-ban jelent meg, igaz, ekkor még latinul, de az 1840-es években lefordították.³¹ **Spányik Glicér** magyar nyelvű, de Habsburg-párti *Magyarország rövid históriája és oknyomozó története*³² mellett azonban ki kell emelnünk a század talán legnagyobb hatású tankönyvét, **Horváth Mihály** *Kis magyar*

²⁵ *Budai Ézsaiás*: Közönséges história. Debrecen, 1800. 412 l. (További kiadások: 1811, 1833.)

²⁶ Egy 12 mappából álló, a klasszikus történelem számára készült, kivitelében már-már művészi fokon álló térképgyűjtemény

²⁷ *Budai Ézsaiás*: Magyarország históriája a mohácsi veszedelemig I. Debrecen, 1805. 340 l. (További kiadások: 1808, 1811, 1812, 1814, 1833.); Magyarország históriája a mohácsi veszedelemtől fogva Buda visszavételéig II. Debrecen, 1808. 340 l. (További kiadás: 1833.); Magyarország históriája III. Debrecen, 1812. 252 l. (További kiadás: 1933.)

²⁸ *Péczely József*: A magyarok történetei Ázsiából kijövetelöktől fogva a mai időkig. 1-2. darab. Debrecen, 1837.

²⁹ *Csengery József*: Az egyetemes történettudomány vázlat. Sárospatak, 1843. 376 l.

³⁰ *Bocsor István*: Magyarország történelme, különös tekintettel a jogfejlésre I-IV. Pápa, 1861-1869.

³¹ *Bolla Márton* Általános világtörténete főbb vonalai. Első kötet: Magába foglalja a bevezetést, s az óskor történeteit [valójában itt az ókorról van szó!]: a világ teremtésétől kezdve a nemzetek vándorlásáig, mely Krisztus születése után az ötödik században történt. 150 l. Második kötet: Magába foglalja a középkor történetét a népvándorlásoktól fogva, mely Krisztus születése után ötödik században történt, Amerika föltalálásáig. 158 l. Harmadik kötet: Magába foglalja az újabb kor történetét, Amerika föltalásától a mi korunkig. 259 l. Pesten, 1845-46.

³² *Spányik Glycerius*: Magyarország rövid históriája, a nemzet eredetétől II-dik Lajos Király idejéig. I. köt. Pest, 1832. 143 l.; A római császároknak és német királyoknak I-ső Rudolftól II-ik Ferencig, úgy szinte Magyarországnak I-ső Ferdinándtól fogva a mi időkig való rövid históriája [...] II. köt. Pest, 1832. 156 l.

történetnek "becézett" munkáját, 1841-ből.³³ Nem kis részben ennek köszönhetőe akadémiai rendes tagságát! (1890-ben jelent meg a tankönyv utolsó kiadása.)

A porosz iskolarendszer hálójában (1849–1920)

Jelképes jelentésű, hogy a magyar iskolarendszert 1945-ig meghatározó, az aradi akasztófák árnyékában bevezetésre került osztrák tanügyi szabályozás, az *Organisationsentwurf* alkotója egy prágai és egy Berlinből Bécsbe származott egyetemi tanár volt, az osztrák miniszter felkérésére. A 8 osztályos gimnázium ugyan még jó negyedszázadig vívta harcát a közben Monarchia részévé szelődött „rebellis” Magyarországon, de 1879-től iskolarendszerünk szerves részévé vált. Ráadásul az ekkor – hétéves „vajúdás” után – született tantervünk alkotója, **Kármán Mór** filozófiai gondolatait Hegel műveiből merítette, a pedagógus Ziller magyar tanítványa és Herbart magyar alkalmazója volt, a Deák és Eötvös által meghatározott kultúrpolitikai úton haladt, liberalizmusa azonban kortársainál mélyebb, műveltsége átfogóbb volt.³⁴ Éppen ez került a nemzetinek számító hungarocentrikus iskola ösztüzébe. A következő, 1899-es tanterv a korábbi kettő helyett már négy körben írta elő a magyar történelem tanítását a gimnázium 8 évében.

A dualizmus időszakában a tankönyvkiadás is látványos fejlődésnek indult. Kiadók sora versengett a tankönyvek megjelentetéséért: Atheneum, Eggenberger, Révai, Franklin, Singer és Wolfner stb. A tankönyvszerzők között olyan jeles történészeket is említhetünk, mint **Márki Sándor**, **Marczali Henrik**, **Fraknoi Vilmos**, **Csánky Dezső**, s – bár nem tankönyv, de fontosnak tartjuk megemlíteni – megjelennek **Kogutowitz Manó**, majd **Károly** falitérképei és atlaszai, **Polgár György** képatlaszai.

A XIX. század utolsó évtizedében – főleg a magyar történelem tanításához – falitáblák, diapozitívek, sőt applikációs képek, oklevél fakszimilék, gipsz-pecsétutánzatok, pénzérmemásolatok és különböző "domború művek" állnak a rendelkezésre. Tehát a szemléletesség tárgyi alapjai biztosítottak. **Szentpétery Imre** összeállítja a Történelmi magánolvasmányok jegyzékét, majd a XX. század első évtizedében **Mika Sándor** mai napig is híres olvasókönyvei jelennek meg. Ami a történelemtankönyvek tematikáját illeti, kezdetben – a kor műveltségcsomójának megfelelően – az antikvitás, az ókor története szerepel a legnagyobb súllyal, majd a millennium tájékán tapasztalható nemzeti felbuzdulás következményeként a magyar történelem szerepe egyre jelentősebb. Egyéb – egyetemes

³³ *Horváth Mihály*: A magyarok története Európába költözésüktől mostanig. A tanuló ifjúság számára. Pest, 1841.

³⁴ *UngerMátyás*: A történelmi tudat alakulása középiskolai történelemtankönyveinkben. Tankönyvkiadó, Bp., 1976. 12. l.

történeti – témák közül a nagy nyugati civilizációk története tölti ki a történelemkönyvek lapjait.

A *történelemtankönyvek* többé-kevésbé mai értelemben vett használata az 1880–90-es évtizedekben kezdett terjedni. Korábban a legtöbb tanár, különösen a felsőbb osztályokban, diákjaitól a maga előadását követelte. A forgalomban levő tankönyvek inkább csak kézikönyvnek számítottak. Némi túlzással a helyzetet úgy lehetne jellemezni: ahány iskola, annyi tanár, annyi – legtöbbször diktált – tankönyvszöveg. Az *állami tanterv* kötelezővé tétele, az állami ellenőrzés valamennyi iskolára való kiterjesztése, a tankönyvek állami engedélyezéshez kötése gyökeresen új helyzetet teremtett. Egységesebb lett a ténylegesen tanított tananyag és a követelményrendszer.

Az *egységesebbi folyamat*, különösen az ismeretanyag tantervi rögzítése és mindenkire kötelező normaként való előírása, *megnövelte a tankönyvek jelentőségét*. Egyetlen tanár sem térhetett ki valamelyik jóváhagyott tankönyv használata elől. A régi beidegzettség azonban csak lassan változott.³⁵ Ráadásul a korabeli könyvek nehezen nevezhetők a mai értelemben vett tankönyveknek. Nyelvezetük nehézkes volt és a fogalmak meghatározása sem volt többnyire egyértelmű. *Trefort Ágoston* kultuszminiszter szerint: „*csekély az oly középiskolai könyveink száma, melyek azon egyszerű követelményeknek is megfelelnek, hogy a tudomány biztos megállapodásai értelme, tiszta iskolai tanításra alkalmas nyelven tárgyalják.*”³⁶ Ezen követelmények az 1883. évi XXX. számú, ún. *középiskolai törvény* nyomán kristályosodtak ki. Ez – némi módosítással – országos érvényűvé tette az 1879-es tantervet, és megkezdődött, előbb az iskolai tankönyvhasználat ellenőrzése, majd a tankönyvbírálat és -engedélyezés. Az utóbbi az Országos Közoktatási Tanács égisze alatt zajlott, gondosan ügyelve arra, hogy a szabad piac érdekei se sérüljenek.

Ha csak történelemből is nézünk körül ezen a tankönyvpiacra, akkor is a bőség zavarával kell küzdenünk. „*Iszonyú tankönyváradat*” – írja 1892-ben a századforduló egyik népszerű tankönyvszerzője.³⁷ *Felekezeti és üzleti érdekek* arra készítették az egyházakat és a kiadókat, hogy egymással versengve jelentessenek meg tankönyveket. (Pl. a Franklin Társulat³⁸, a Lampel Rt., a Lauffer Rt., az Athenaeum Kiadó és az egyik legnagyobb múltú, az Eggenberger-féle könyvkereskedés. Az egyháziak közül kiemelkedett a Stephaneum, azaz a Szent István Társulat.) Az állam nem nagyon szabott gátat az áradatnak. Legalábbis az

³⁵ Unger, 1976. 26-28. l.

³⁶ *Bartos Károly*: Történelemtankönyvek és taneszközök a dualizmus korában. Történelempedagógiai füzetek, 7. A Magyar Történelmi Társulat Tanári Tagozata – ELTE BTK, Bp. 2000. 67. l. (Bartos, 2000.)

³⁷ *Varga Ottó*: A tankönyvről. Klny. Az „Élet” 1892. évi 7. és 9. számából. Pallas, Bp. 1892. 6. l. (Varga, 1892.)

³⁸ Elődje a Landerer és Heckenast cég volt.

engedélyezett tankönyvek 1904-ben közzétett jegyzéke erre enged következtetni. Ezen ugyanis 23 szerző – illetve négy esetben szerzőpár – összesen 70 magyar nyelvű tankönyve szerepel.³⁹

Az érintett hat osztálynak (III-VIII.) írt 70 tankönyv különösen akkor látszik soknak, ha figyelembe vesszük, hogy az 1898-99. tanévben összesen 163 gimnázium és 32 reáliskola működik. Ezek a számok a dualizmus végéig sem nőttek jelentékenyen. Az 1917-18. iskolai évben összesen 221 gimnázium és reáliskola működött.⁴⁰

Jelentős történészek is vállaltak középiskolai tankönyvírói feladatokat. **Marczali Henrik** például 1890-ben átdolgozta Horváth Mihály III. osztályos *A magyarok története* című tankönyvét, melyben először jelentek meg térképmelléletek, mégpedig öt, Homolka József kartográfus közreműködésével.⁴¹ A századfordulóra már képekkel illusztrált tankönyvek is megjelentek, előbb földrajzból⁴², majd Márki Sándor révén politikai földrajzból⁴³. Ismereteink szerint az első történelemkönyv, amely két színes tábló melléklettel jelent meg, **Sebestyén Gyula** III. osztályos könyve volt, mely már az 1899-es tanterv megjelenése után látott napvilágot⁴⁴.

A baj azonban nem is annyira a különben sem kis választási lehetőségben volt, hanem sokkal inkább abban, hogy a tankönyvírás nem kapta meg sem a kellő figyelmet, sem a jelentőségéhez mért társadalmi és tudományos elismerést.⁴⁵ A 80-as években még előfordult, hogy a Századok is megemlékezett egy-egy új tankönyvről⁴⁶, a későbbiekben viszont az Országos Középiskolai Tanáregyesület Közlönyben is aránylag ritkán foglalkoztak tankönyvekkel, akkor is semmitmondó, rövid ismertetések formájában.

³⁹ Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny, 1903/1904. 500-504. l. (Teljes sorozattal szerepel: Király Pál, Mangold Lajos, Varga Ottó; Kiss Lajos, Márki Sándor, Mika Sándor, Szigethy Lajos, Szölgvény János, Vaszary Kolos egyetemes, Angyal Dávid, Szádeczky Lajos magyar történeti könyvsorozatot adott ki.)

⁴⁰ Kornis Gyula: Magyarország közoktatásügye a világháború óta. Bp. 1927. 143. l.

⁴¹ Ls. erről: Márki Sándor: Horváth Mihály: A magyarok története. Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny, 1889–90. 679. l.

⁴² Visontay János: A magyar állam és a Földközi-tenger környékének földirata. A gymnasiumok 1. osztályának az új tantervezet szerint. Lampel, Bp. 15. kiad. 1883. 158 l. 1 színes t.

⁴³ Márki Sándor: Az Osztrák – Magyar Monarchia politikai földrajza. A gymnasiumok 3. osztályának számára. Franklin, Bp. 1887. 63 l., 12 színes t.

⁴⁴ Sebestyén Gyula: A magyar nemzet története a mohácsi vészig. A gymnasium és reáliskola 3. osztálya számára. Franklin, Bp. 2. kiad. 1907. 143 l. 2 színes t.

⁴⁵ Horváth Mihály – mint korábban is jeleztük – nem kis mértékben tankönyvének köszönhette akadémiai tagságát 1841-ben!

⁴⁶ Pl. Mangold Lajos tankönyveit (A magyarok oknyomozó történelme) Márki Sándor és Poór Antal ismertette a legrangosabb történész folyóiratban, a Századokban: 1883. 387-388; 1887. 381-382. és 1895. 952-956. l.

Trianon után (1920–1944)

Alapkérdés volt az intereager Magyarország kényszerű felbomlása. A területi revízió igénye a trianoni békediktátum aláírása napján megfogalmazódott a nagypolitikában és a kisemberek gondolkodásában egyaránt. Míg a Károlyi-féle polgári demokrácia az etnikai határokért szállt síkra, addig a Horthy nevével fémjelezhető új kurzus a területi integritás talaján állt, miközben a rendszer nemzetközi elfogadása érdekében aláírta a békét. Az iskolaügy is kezdetben a nyílt „irredentizmus” alapján állt, majd a kultúrpolitika hajlékonyabbá válásával az árnyaltabb, több értelmű „revizionizmus” kifejezést használta. Iskolapolitikai szempontból ez egyet jelentett az ún. nemzeti tárgyak (magyar nyelv és irodalom, történelem, földrajz, gazdaságtan) pozícióinak az erősödésével.

A kedvenc történelmi példa 1871 lett. Moltke, a győztes hadvezér szavai szerint ezt a háborút a „Schullehrer”-ek, a német tanítók nyerték meg. Vagyis a most lefolyt háborúban a csatát a tanítók veszítették el. Tehát az iskolák sugározzák ki a revansizmus szellemét, és katonai előkészítést végezzenek testi-lelki értelemben egyaránt.

Ez utóbbi feladat (a lelki felkészítés) a történelemre és az irodalomra hárult. 1920-ban jelent meg **Szekfü Gyula** „Három nemzedék”⁴⁷ című munkája, mely a történelemtanári társadalomra is jelentős befolyást gyakorolt. **Hóman Bálint**, **Teleki Pál** és mások írásai kifejezetten a pedagógusokat igyekeztek megnyerni a revizionizmus gondolatának.

A tankönyveket illetően elmondhatjuk, hogy az 1920-as évek elején az 1918 előtti műveket használták. Ezek általában javított és bővített kiadások voltak. Az új részek főleg az utolsó éveket dolgozták fel, annak szellemében, hogy a történelmet napjainkig kell tanítani.

A politikához hasonlóan a változásokat csak átmenetinek vélték. Ennek megfelelően az 1919 után megjelent tankönyvek éveken át alig vettek tudomást a Magyarország helyzetében bekövetkezett gyökeres változásról. Az első kiegészítést **Takáts György** írta 1921-ben a VIII. osztályos magyar történelemhez, melyben regisztrálta a szomorú változásokat: „*Magyarország jelen gazdasági és művelődési állapotának ismertetése*”-nél viszont továbbra is az intereager országról szólt. Alapvetően újnak csak Takáts György könyve mellett a **Koczogh András**sal közösen írt VII. osztályos egyetemes története mondható.⁴⁸

A történelemkönyvek zömében tovább éltek a dualizmus kori közjogi, köznemesi szemléleti elemek, liberális gondolkodásmóddal ötvözötten. A változások, új szemléleti

⁴⁷ *Szekfü Gyula: Három nemzedék.* Bp. 1934.

⁴⁸ *Takáts György: A magyar nemzet története. A gimnáziumok, reáliskolák és leánygimnáziumok 8. osztálya számára.* 3. kiadás. Atheneum, Bp. 1921? és *Takáts György - Koczogh András: Egyetemes történelem. III. rész. Az újkor története a weszfáliai békekötéstől napjainkig. A gimnáziumok és reáliskolák 7. osztálya számára.* Athenaeum, Bp. 1924.

vonások főleg a közelmúlt eseményei kapcsán jelentek meg. A háborúról például – eseménytörténet helyett – a háborús felelősség kapcsán értekeztek. Az Egyesült Államok hadba lépésének súlyát megnövelve, továbbra is a legyőzhetetlenség, sőt legyőzetlenség (!) látszatát igyekeztek kelteni. *„Ebben a háborúban nem voltak sem győztesek, sem legyőzöttek ... Az entente-hatalmak nem győztek, ... a központ hatalmak pedig nem szenvedtek vereséget.”* Bizonyításul azt említik, hogy a háború végén a „legyőzött” felek tartották hatalmukban a „győztesek” területének jelentékeny részét.⁴⁹

A vereséget mégsem lehetett elvitatni. A magyarázatul a németek *„Dolchstoß”-elmélete*” szolgált, aminek lényege, hogy a vereségért a hátország volt a felelős. Ott is a *„szélsőséges elemek”, az „ipari munkásság”, a „defetista szellem”, a „bomlasztó újságok”* a felelősek. Hazánk bukását is *„belső frontunk összeomlása idézte föl”*.⁵⁰ A Monarchia felbomlásáért pedig a csehek felelősek, akik *„egyre fokozódó izgatásaikkal felbomlasztották Ausztriát”*.⁵¹

A polgári demokratikus forradalmat és a tanácsköztársaságot együttesen elvetették. A háborúvesztés és Trianon minden ódiúmat e két történelmi eseményre háritották. Az ezt követő változások természetesen pozitív előjelűek. Ekkoriban még Horthy nevét alig említik, nem úgy, mint *„hazánk nagy fia, gróf Apponyi Albert”* nevét. A Trianonnal kapcsolatos érvelésben az előzményeket illetően francia és szláv felelősségről szóltak, s gazdasági-földrajzi argumentumokkal és műveltségi fölényünkre való hivatkozással próbáltak ellenérveket gyűjteni. Érvelésük továbbra is történeti, a realisabb etnikai szempontokra való hivatkozás helyett. Egyéb történeti-politikai utalások is előkerültek: Magyarország mint a Nyugat hajdani „védőbástyája” és a germán-szláv tömb közötti „egyensúly” biztosítója. Ezen időszak könyveiben találkozhatunk először a későbbiek folyamán oly veszedelmes méreteket öltő *aktualizálással*. Szembetűnő, de nem megmagyarázhatatlan e tankönyvek *legitimista* állásfoglalása, *monarchista* érzelmeket tükröző szellemisége.

A húszas évek második felére végképp a tanári munka szerves része lett a tankönyvhasználat. Megjelenik a később általánossá vált metodikai újítás, mely szerint egy-egy tankönyvi fejezet pontosan egy-egy óra anyagát ölelte fel, s a lapszélen kiemelt oldalcímeket kaptak, melyek egyben az anyagegység rövid vázlatát is adták.

⁴⁹ Takáts György: Egyetemes történelem III. r. Az újkor története. A leánygimnáziumok 7. osztálya számára. Athenaeum, Bp. 1923. 126. l.

⁵⁰ Jászai Rezső - Balanyi György: Magyarország története a mohácsi vésztől napjainkig. A középiskolák 4. osztálya számára. 4. kiadás. Lampel, Bp. 1924. 123. l.

⁵¹ Takáts György: A magyar nemzet története. A gimnáziumok, reáliskolák és leánygimnáziumok 8. osztálya számára. 3. kiadás. Atheneum, Bp. 1921? 191. l.

Ugyanakkor – részben tudatos kormányzati tevékenység eredményeként – erősen csökkent az engedélyezett tankönyvek száma. Bizonyos fokú szabad versengés azonban továbbra is fennmaradt. Több nagyobb, országos hírű kiadó vállalkozott történelemtankönyvek kiadására. A katolikus iskolák könyveit a Szent István Társulat, a protestánsokét a Franklin, esetleg a debreceni Városi Nyomda, vagy a budapesti Egyetemi Nyomda adta ki. A nem felekezeti könyvekért pedig más kiadók (Athenaeum, Lampel) versengtek.

A tankönyvszerzők között csökkent a tudósok aránya (**Domanovszky Sándor, Szabó Dezső, Maday Pál**), nőtt viszont a pedagógiai folyóiratokból ismert, helyenként a tantervkészítésben is részt vállaló szakdidaktikusok száma (**Ember István, Dékány István, Marczell Ágoston, Balanyi György**). Ez két dolgot jelentett: csökkent a közvetlen kapcsolat a történettudomány és oktatás között – ez sajnálatos volt; nőtt viszont a tankönyvvel kapcsolatos pedagógiai követelmények sora – ez pedig örvendetes volt.

A történész Hóman Bálint kultuszminisztersége idején (rövid megszakítással 1932 és 1942 között) a *tankönyvek* terén is egyre nyilvánvalóbbak voltak az egységesítési törekvések, s nem csupán a felekezeti iskolákban, de az állami gimnáziumokban, líceumokban is. Ezzel szemben a tanári reakció elég éles volt, de hatástalan. Másik fő jellemző a tankönyvek nagyfokú rotációja volt. A Horthy-korszak 25 évét egyetlen középiskolai tankönyv sem élte végig.

E könyvekben megnőtt a legújabb kor súlya (a francia forradalom utáni időszak), de főként a jelenismeret (a Népszövetség kora) aránya. A világháborúval kapcsolatosan – egy újabb világegés küszöbén – immár nem a felelősség kérdése jelenik meg a könyvekben. 1918/19-cel kapcsolatban a magyarságtól idegen erők (pl. szabadkőművesek, polgári radikálisok, szociáldemokraták, kommunisták, zsidóság) felelősségét emelték ki, Trianonnal megvonva a korszak (dualizmus) határát. Megszületett a Horthy-legenda is, hisz háborús hős lett a kormányzóból (áttörés az Ottrantói-szorosnál). A parasztság is feltűnt e korszak történelemkönyveinek a lapjain. **Varga Zoltán** református történelemkönyvei egyes népi írók szemléletét is tükrözik.

A 30-as évek – kizárólag a tankönyvek "memoriter" szerepére építve – módszertani egysíkúságot hoztak, ugyanakkor igen eredményeseknek bizonyultak a *hazafiságra nevelés* területén. A – továbbra is külön – magyar és világtörténeti tankönyvekben a középkor, az ezeréves magyar "birodalom" eszménye kerül az érdeklődés középpontjába, szemben a körülöttünk élő "történelem nélküli" népekkel. A területi revízió igényének a történeti megalapozottsága, a "Csonka-Magyarország nem ország, egész Magyarország mennyország"

szemlélet valóban beleivódott a kor embereibe. Mindenesetre a tankönyvek "szentírás" jellege ekkor gyökeresedik meg a magyar köztudatban, és ez hat a mai napig is.

A szovjetizálás korszaka (1945–1956)

Az 1945 utáni időszak tankönyvtörténeti szempontból (is) jól indul. Olvasmányos elbeszélő magyar történetek jelentek meg, melyek – ma már jobbra nem élő, akkor még – fiatal kezdő tudósaink tollából láttak napvilágot (**Kosáry Domokos, Vajda György Mihály, Elekes Lajos, Zsigmond László, Pach Zsigmond Pál, Ravasz János, Heckenast Gusztáv, Karácsonyi Béla, Benda Kálmán**). 1948 és 1950 között lezajlik a „szocialista fordulat”, mely a tankönyvírás és – kiadás területén egyaránt éreztette hatását. Államosították a tankönyvek kiadását, s e célból létrehozták a(z) – előbb Nemzeti, majd – Tankönyvkiadó Vállalatot. Adatokkal túlszűfolt, erőltetett aktualizálások és frázisok sorát tartalmazó *marxista tankönyvek* jelentek meg. Az ügy egyébként annyira fontos a korabeli politika számára, hogy az egyik első ilyen könyv szerzőit (**Zsigmond Lászlót, Feuer Klárát, Heckenast Gusztávot és Karácsonyi Bélát**) Kossuth-díjjal jutalmazták (igaz, csak a második fokozattal).

„A szocialista tömb országában – így Magyarországon is – a legfontosabb társadalomtudományi tantárgy a történelem volt. A történelem oktatása pedig központilag ellenőrzött, jóváhagyott tantervek és tankönyvek alapján mehetett csak végbe. Mivel a tankönyvek a rendszer önkifejezésének fontos eszközei lettek, ezért a merev dogmatizmus, sematizmus, ideológiai korlátok, sztereotipizálás, nagyfokú hiányosságok és elhallgatások jellemezték, persze főként az 1950-es évek gimnáziumi történelemtanítását. A tankönyvek mind szakmailag, mint oktatáspolitikai nyitottság szempontjából, csak az 1980-as évek közepétől változhattak, alakulhattak teljes egészükben, de az 1960-as évektől bizonyos fokú módosulás, előrelépés volt érzékelhető a történelemtanításban.”⁵²

Kezdetben az oktatás alapját a kor még meglehetősen alacsony színvonalú, Sztálin által vulgarizált marxista tudományossága, történettudománya jelentette. A magyarországi történelemoktatás az „élet tanítómesteréből” a „politika szolgálólányává” vált.⁵³ A szemléleti alapként **Mód Aladár** - még 1943-ban (!) megjelent, és több új kiadást megélt könyve - *400 év küzdelme az önálló Magyarorszáért*, a tárgyat pedig az 1950-es évek elején megírt szintézis: *A magyar nép története* (szerzők: **Heckenast Gusztáv, Incze Miklós, Karácsonyi Béla, Lukács Lajos, Spira György**) jelentette. Jellemzői: a Habsburg-ellenesség és a nemzeti

⁵² Kovács Emőke: A gimnáziumi történelemtankönyvek tartalmi és szemléleti változásai 1945 és 1962 között. *Educatio*, 2006. III. szám (ősz) 630. l.

⁵³ Kovács Emőke: A gimnáziumi történelemtankönyvek tartalmi és szemléleti változásai 1945 és 1962 között. *Educatio*, 2006. III. szám (ősz) 635. l.

küzdelmek osztályharccal történő azonosítása, valamint az osztályszempontoknak nem megfelelő rétegek és személyek történelmi „szemétdombra” dobása volt. Emellett „békésen” megfért a nagyoroszi nacionalizmus tolerálása, s minden ezzel szemben álló elvetése (pl. a lengyel szabadság kérdése a XIX. században), de a munkásosztály (és általában az „elnyomott” osztályok) internacionalizmusa is. A tanári módszertani kultúra a mélypontra került. A lényeg a tankönyvek anyagának a „leadása” volt (abból nem lehetett baj!). A történelemkönyvek viszont csak megtanulandó leckéket és néhány, jól megválogatott forrásszöveget tartalmaztak. Módszertani apparátusuk egyáltalán nem volt. Ekkor vezették be az Alkotmánytani ismeretek tanítását, mely az első, „szocialista” alkotmányunkat bifláztatta. A sztálinista – rákosista agy mosás „hatékonyágát” azonban 1956 jól érzékeltette, hisz azt jobbra iskolás vagy az iskolából éppen hogy kikerült „pesti srácok” csinálták.

A puhuló diktatúra időszaka (1956–1989)

A *kádári idők* történelemtankönyveit és -tanítását kevésbé egyértelműen értékelhetjük. Új könyvek születnek, melyekre még mindig jellemző a fakticizmus és a különböző sztereotípiák (pl. „a szocialista hazafiságra és proletár internacionalizmusra nevelés”) továbbélése. A könyvekben már találkozhatunk rövid – igaz, „célirányosan” válogatott – forrásrészletekkel is. Áttörést jelent – európai viszonylatban is (!) – 1958-ban **Unger Mátyás** középiskolai (III. osztályos) forráselemző könyve, s a nyomában megjelenő *Forrásszemelvények* sorozat.

A történelemtanítás meginduló reformmunkálatai új alapelveket hoznak: a történelem komplex (nem csupán politikatörténeti) felfogását, a világtörténelmi látásmódot, s a történelemtanítás időszerűségét (az aktualizálás helyett), más szolgáló voltát. A 60-as évek elején született reformtantervvel (ekkor került „le”, az 5. osztályba a történelemtanításunk) ismét *új tankönyvírógárda* jelentkezett.

1964-ben, amikor az 5. osztályban bevezették a történelemtanítást, mindenekelőtt az alsó és felső tagozat között kellett zökkenőmentes átmenetet biztosítani. Hamar világossá vált, hogy ebben az osztályban – ahol ezt megelőzően lényegében nem tanítottak történelmet – a hagyományos eljárásokkal nem lehet boldogulni. Olyan új könyvre volt szükség, amely – a korábbi olvasmánytárgyalásos koncepcióval ellentétben – alkalmas már ebben az életkorban is a történelem alapvonalainak életszerű bemutatására, összhangban van a tanulók életkorával, kellően differenciált és olvasmányos, sőt nevelési lehetőségeket is rejt magában.

Ennek a célnak tökéletesen megfelelt a történelemtanár **Filla István**, a szépíró **Hegedűs Géza** és az illusztrátor Győry Miklós tankönyve⁵⁴, mely kellően színes, változatos és érdekes, eseményekben gazdag, olvasmányos előadásmódú lett, módszertani felépítése és egész kivitelezése megfelelt a kor kívánalmainak. Természetesen itt nincs hely egy könyv, de még egy teljes könyvsorozat bővebb elemzésére sem, de a Filla – Hegedűs-könyv valóban kiemelkedett a „mezőnyből”. Jellemző, hogy a sorozat következő darabját a 6. osztályos tankönyvet⁵⁵ – ekkor már elég szokatlanul – „Történelemtanárok munkaközössége” jegyezte⁵⁶. Sem ez, sem a 7. osztályos⁵⁷, sem a 8.-os⁵⁸ tankönyv – ellentétben az említett 5.-essel – nem hagyott mélyebb nyomot tankönyvhistoriánkban, bár – igaz, átdolgozásokkal, de – „végigszolgálták” a rendelkezésükre álló bő másfél évtizedet⁵⁹. Segítséget jelentett a történelemtanároknak, hogy tanári kézikönyvek is készültek ezekhez a tankönyvekhez⁶⁰, utoljára az általános iskolákban a rendszerváltozást megelőzően.

Az 1960-as évek *középiszkolás tankönyveinek* szerzői között az I. osztályos gimnáziumi tankönyv⁶¹ **Gyapay Gábor – Ritoók Zsigmond** szerzőpárosa mellett új név a II. osztályos tankönyv⁶² társszerzője, **Eperjessy Géza**, valamint a IV. osztályos⁶³ írója, **Balogh Endre** is. Csak a II. osztályos könyv egyik (**Benczédi László**) és III. osztályos tankönyv⁶⁴ szerzője, **Unger Mátyás** „debütált” már korábban is.⁶⁵

Megjelent az első (középiszkolás) atlasz és a (szintén középiszkolás) falitérkép-sorozat is. Ekkor jelentek meg az *általános iskolai olvasókönyvek* is (Régen volt, hogy is volt? Történetek a középkorból, Történetek az újkorból és Történetek a legújabb korból), majd a Képes történelmi atlasz.

⁵⁴ *Filla István – Hegedűs Géza: Történelem az általános iskola 5. osztálya számára.* Bp. 1964. Ismertette: *Hinora Sándor: Új történelem tankönyv az 5. osztályban. Történelemtanítás, 1964. 4. sz. 2-4. l.,* valamint *Major József: Még néhány megjegyzés az ötödikes tankönyvről. Történelemtanítás, 1964. 5. sz. 1-2. l.*

⁵⁵ *Történelem az általános iskola 6. osztálya számára.* Ill. Győry Miklós. Bp. 1965.

⁵⁶ *Szebenyi Péter: A 6. osztályos történelemtanításról. Történelemtanítás, 1965. 4. sz. 9-13. l.*

⁵⁷ *Devecseri Lászlóné – Kislaki Károly: Történelem az általános iskola 7. osztálya számára.* Bp. 1966.

⁵⁸ *Csiszér Béla – Sári Gusztáv: Történelem az általános iskola 8. osztálya számára.* Bp. 1966.

⁵⁹ *Devecseri Lászlóné: Az új 7. osztályos történelemkönyvről és Csiszér Béla – Sári Gusztáv: Az új 8. osztályos történelemkönyv didaktikai kérdései.* Történelemtanítás, 1966. 4. sz. 9-12. és 13-16. l.

⁶⁰ *Filla István: Tanári kézikönyv az általános iskolai 5-6. osztályos történelem tanításához.* Bp., 1968.; *Nagy Erzsébet: Tanári kézikönyv a történelem tanításához az általános iskolai 7. osztályában.* Bp., 1971.; *Petrik János: Tanári kézikönyv a történelem tanításához az általános iskolai 8. osztályában.* Bp., 1971.

⁶¹ *Gyapay Gábor – Ritoók Zsigmond: Történelem a gimnázium I. osztálya számára.* Bp., 1965.

⁶² *Eperjessy Géza – Benczédi László: Történelem a gimnázium II. osztálya számára.* Bp., 1966.

⁶³ *Balogh Endre: Történelem a gimnázium IV. osztálya számára.* Bp., 1967.

⁶⁴ *Unger Mátyás: Történelem a gimnázium III. osztálya számára.* Bp., 1967.

⁶⁵ Ezekhez a tankönyvekhez is készültek kézikönyvek. Pl. *Unger Mátyás: Tanári kézikönyv a történelem tanításához a középiszkolák III. osztályában.* Bp., 1974. és *Balogh Endre: Tanári kézikönyv a történelem tanításához a középiszkolák IV. osztályában.* Bp., 1972.

Komoly *módszertani változásokon* ment át a történelemtanítás. A tankönyv – főleg az általános iskolában – munkaeszközzé vált, a forráselemzés is polgárjogot nyer minden iskolatípusban. Jelentős kísérletek zajlanak, főleg az általános iskolai tanításban. Az 1978/80-as – immár követelményrendszer-centrikus – tanterv bevezetésekor már kipróbált tankönyveket vezettek be a közoktatásba: **Filla István 5.**, **Balla Árpád 6.** és **Helméczy Mátyás 7.** osztályos történelemtankönyvei lettek a legmaradandóbbak, hiszen máig „futnak”. A gimnáziumi tankönyvek sorában új szerző debütál, **Závodszy Géza**, akinek a III. osztályos könyve új tankönyvtípust hozott létre, melyen a jelenlegi kifutó gimnáziumi tankönyvsorozat alapul.

A *taneszközök egy új generációja* jelent meg a 80-as években: fóliatranszparens-sorozatok, tematikus rendszerező falitáblák, új típusú és szellemű oktatófilmek, képes falitérképek, életmód-történeti diasorozatok, tanulói egység- és forráscsomagok. Bevezették az *Állampolgári ismeretek* általános iskolai és a *Társadalmi ismeretek* középiskolai tanítását, valamint a fakultációt. A tanári "szabadság" immár nem csak a módszerek, de a tananyag bizonyos részeinek a megválogatására is kiterjed. Megjelennek az első, akkoriban *alternatívnak mondott tankönyvek*. Először a korképes, majd az integrált történelemtanítás tankönyvei, melyek még hivatalos, államilag támogatott (és ellenőrzött) kutatások voltak (az utóbbi pl. **Berend T. Iván** szakmai és **Balázs Györgyné** módszertani irányításával). Majd az évtized vége felé fellazuló közoktatási rendszerünkben megjelennek a különböző „deviáns” iskolatípusok és ezek valóban alternatív tankönyvei (a nyolcosztályos *Németh László Gimnázium* és a nevében is *Alternatív Közgazdasági Gimnázium* voltak az „úttörők”).

A rendszerváltásról, és a rendszerváltozás utáni két évtizedről már nem szólnak, mert ez már a jelen. Ha végigtekintünk a Ratio-k óta eltelt bő 200 év – nyilván hiányosan, s csupán távirati stílusban említett – folyamatain, akkor a következő főbb változásokat állapíthatjuk meg:

1. Táblázat. Az elmúlt 200 év magyarországi történelemtanításáról néhány szempontból

	<i>XVIII. század vége</i>	<i>XIX. század vége</i>	<i>XX. század vége</i>
<i>Szervezeti keret</i>	Egyéni oktatás – egyéni fejlesztés	osztályonkénti oktatás – természetes kiválasztódás	osztályonkénti oktatás – egyéni fejlesztés
<i>Módszer</i>	magyarázat –	közös	közös feldolgozás –

	megértés	feldolgozás	egyéni feldolgozás
<i>Eszköz</i>	tankönyv fetisizmus	tankönyv + források + szemléltetőeszközök	tankönyv + források + szemléltetőeszközök + tanulói eszközök

Forrás: Szabenyi Péter előadása (1981)

A fejlődés nyilvánvaló trendjeinek hangsúlyozása helyett szögezzünk le egy tényt, ami a különböző korok tankönyveiből is nyomon követhető: A történelem a magyar iskolák tantárgyi szerkezetében hagyományosan, igaz különböző mértékben, mindig ideológiai-politikai szerepet is betöltött. Hangsúlyozzuk: mindig, nemesak az itt tárgyalt utolsó fél évszázadban! A változások azonban koronként végigkövethetők

2. Táblázat: A tankönyvekben domináló eszmei hatás

<i>Időszak</i>	<i>Pluralista</i>	<i>Pluralista-demokratikus</i>	<i>Hegemonikus</i>	<i>Monopolista-diktatórikus</i>
1650–1777	Katolicizmus, protestantizmus			
1777–1867	Az állam, a nemzet, a nemzetállam eszméje			
1867–1900		Eszmei sokszínűség		
1900–1919			A nemzeti állam eszméje	
1919. III–VII. hó				Történelmi materializmus
1920–1944			A keresztény nemzeti állam eszméje, irredentizmus	
1945–1948		Eszmei sokszínűség		Monopolista szervezeti keretek
1948–1989				Történelmi materializmus
1990–		Eszmei sokszínűség		

Forrás: Szabenyi Péter: A történelemtankönyvekre ható tényezők történelmi változásai. *Iskolakultúra*, 2001. 9. sz. 17. 1. nyomán

1363. január 28-án keltezte levelét Visegrádon egy bizonyos Domokos diák nagynénjéhez. Iskolai tanulmányai folytatásához volt szüksége könyvekre, többek között Boetius De disciplina scolarium (A tanulók tudománya) című kötetére. Kérését a középkorban

elterjedt közmondással indokolta: „Haurit aquam cribo, qui vult discere sine libro.” Azaz: „Szitával merít vizet az, aki könyv nélkül akar tanulni.”⁶⁶

Comeniussal kezdtük, vele is fejezzük be! „A tanulónak a könyveket az aranyból, gyöngynél többre kell becsülnie; éjjel-nappal kell forgatnia; belőlük a nemes tudomány virágporát kell gyűjtenie, a maga műveltségének kaptárába kell behordania”⁶⁷ – jelentette ki 1650. szeptember 28-án Sárospatakon, a Kollégiumban tartott bemutatkozó beszédében. Bár ma kissé fellengzősnek tűnnek az egyetemes neveléstörténet kiemelkedő személyiségének a szavai, de a tankönyvek fontosságát egyértelműen megfogalmazzák.

Tartalom

A magyar történelemtanítás történetéből	1
Kis magyar tankönyvtörténet	1
Európai gyökerek, német hatás	1
A Ratio-k kora	4
Nagy tanárok félévszázada	5
A porosz iskolarendszer hálójában	7
Trianon után	10
A szovjetizálás korszaka	13
A puhuló diktatúra időszaka	14
Tartalom	18
1. Táblázat. Az elmúlt 200 év magyarországi történelemtanításáról néhány szempontból	16
2. Táblázat: A tankönyvekben domináló eszmei hatás	17

⁶⁶ *Mészáros István*: A tankönyvkiadás története Magyarországon. Tankönyvkiadó, Budapest – Dabasi Nyomda, Dabas, 1989. 8-9. l.

⁶⁷ *Jan Amos Komenský*: A könyvekről, az értelmi képzés fő eszközeiről. Státni Pedagogické Nakladatelství – Tankönyvkiadó Vállalat, Prága – Budapest, 1970. 6. l.